

Список використаної літератури:

1. Van Hoescke M. Law as Communication. – Oxford, 2002.
2. Булыгин Е. К проблеме объективности права // Проблемы философии права. – 2005. – Т. III. – № 1-2. – С. 7-13.
3. Kelsen H. The State and Natural Law. The Idea of Natural Law // Ukrainian Law Review. – 2003. – No. 7(12). – P. 48-63.
4. Kaufmann A. Preliminary Remarks on a Legal Logic and Ontology of Relation // Law, Interpretation and Reality. Essays in Epistemology, Hermeneutics and Jurisprudence. – Dordrecht, 1990. – P. 104-123.
5. Гадамер Г.-Г. Истина і метод. В 4 т. – Т. 1. – К., 2000.
6. Бурлай С.В. Дуалізм “природного” та “позитивного” в праві як філософсько-правова проблема // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 83-85.
7. Козлихин И.Ю. О нетрадиционных подходах к праву // Правоведение. – 2006. – № 1. – С. 31-40.
8. Teachout P.R. Complete Achievement. Integrity of Vision and Performance in Berman's Jurisprudence // The Integral Jurisprudence of H.J.Berman. – Colorado: H.O. Hunter ed., 1996. – P. 82-96.

Надійшла до редакції 07.09.2010

ЄГОРОВ О.П., аспірант

(Міжрегіональна академія управління персоналом)

УДК 340.14

КУЛЬТУРА І ПРАВОВА КУЛЬТУРА: ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ВЗАЄМООБУМОВЛЕНІСТЬ

Стаття присвячена дослідженню проблематики взаємозв'язку та взаємообумовленості культури і правової культури. У статті проаналізовано основні підходи до дослідження співвідношення понять культури та правової культури. Розглядаються різні точки зору стосовно поняття культури та правової культури. Досліджуються подібні риси у розумінні культури та правової культури через подібність функцій культури та права, розкриваються основні ознаки права та культури. Також у статті автор звертає увагу на особливості розвитку правової культури сучасного українського суспільства.

Ключові слова: право, культура, правова культура, правова соціалізація, правова освіта, правове виховання.

Статья посвящена исследованию проблематики взаимосвязи и взаимообусловленности культуры и правовой культуры. В статье проанализированы основные подходы к исследованию соотношения понятий культуры и правовой культуры. Исследуются похожие черты в понимании культуры и правовой культуры через сходство функций культуры и права, раскрываются основные признаки права и культуры. Также в статье автор обращает внимание на особенности развития правовой культуры современного украинского общества.

Ключевые слова: право, культура, правовая культура, правовая социализация, правовое образование, правовое воспитание.

The article is devoted for researches of problems of intercommunication and interconditionality of culture and legal culture. In the articles analyzed the basic concepts of culture and legal culture. The different points of view are examined in relation to the concept of culture and legal culture. Similar lines are probed in understanding of culture and legal culture through similarity of functions of culture and right, the basic signs of right and culture open up. Also in the article an author pays attention on the main features of development the legal culture in modern Ukrainian society.

Keywords: right, culture, legal culture, legal socialization, legal education.

У наш час в Україні відбуваються кардинальні державно-політичні, соціально-економічні та правові зміни. Побудова правової держави та громадянського суспільства вимагають нових підходів до вирішення фундаментальних проблем правової теорії, формування моральних і правових ідеалів суспільства, високої правової культури.

Актуальність дослідження проблем взаємозв'язку та взаємообумовленості культури та правової культури полягає у тому, що рівень правової культури в державі є показником розвитку суспільства, умовою становлення правової держави. Правова культура набуває все більшого значення для забезпечення достойного і благополучного життя громадян, виступає факто-

ром соціального розвитку.

Усе вищевикладене обумовлює необхідність теоретичного дослідження питань правової культури як елемента культури суспільства.

Питанням дослідження співвідношення, взаємозв'язку та взаємообумовленості культури та правової культури присвятили свої наукові праці Є.В. Аграновська, С.С. Алексєєв, А.Б. Венгеров, І.В. Дмитрієнко, В.В. Демичева, Д.А. Керимов, Б.А. Кістяківський, В.П. Сальников, А.П. Семітко, І.В. Осика та інші вчені.

Разом із тим слід зазначити, що науково-теоретичне розроблення окресленої проблематики, зокрема дослідження безпосереднього взаємозв'язку культури та правової культури, потребує подальшого опрацювання.

Мета статті полягає в дослідженні проблемних питань взаємозв'язку і взаємообумовленості культури та правової культури.

Для того, щоб виявити взаємозв'язок яких-небудь явищ, необхідно визначити їх сутність, у даному випадку – культури і правової культури. Розпочнемо з трактування поняття культури.

Культура – це певний рівень розвитку суспільства, творчих зусиль і здібностей людини, що виражається у формах організації життєдіяльності людей, у їх взаємовідносинах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях.

Розрізняють матеріальну і духовну культуру, в більш вузькому розумінні термін “культура” відносять до сфери духовного життя людей. Духовне життя являє собою ідеї, емоції, пов'язані з внутрішнім, моральним світом людини.

Крім того, культура являє собою рівень, ступінь розвитку, досягнутий в якій-небудь галузі знань чи діяльності (культура праці, політична культура, правова культура, культура мови тощо), характеристику певних історичних епох (наприклад, культура стародавнього світу), народів чи націй (наприклад, українська культура), ступінь суспільного, розумового і морального розвитку [21, с. 325].

Культура – це сукупність досягнень людського суспільства у виробничій, суспільній і духовній сферах життєдіяльності. Можна розглядати культуру і як наявність умов життя, що відповідають потребам освіченої людини.

Під поняттям “культура” розуміють людські сили й здібності, що реалізуються у процесі життєдіяльності: знання, вміння, навички, рівень інтелекту, морального й естетичного розвитку, світогляд, засоби й форми спілкування людей [19, с. 17].

Культура – це фактор, що організовує всі рівні життя людей [19, с. 21].

Культура – це загальний спосіб існування людини, її діяльності та об'єктивованій результат цієї діяльності [20, с. 468].

Культура розвивається разом із суспільством, вона відображає своєрідність, що характерна для певної епохи, і в цьому виявляється її зв'язок з історією. Вона не є чимось відокремленим від суспільства. Суспільство і його культура складають єдиний організм. Криза культури свідчить про кризу в суспільстві. Культура в усіх її проявах прикрашає наше життя. Культура права повинна запобігати виникненню соціальних конфліктів, бути гарантом захисту прав і свобод людини і громадянина.

Термін “культура” на сьогоднішній день має декілька трактувань [18, с. 5], зокрема:

1. Як зазначалося вище, культура – це рівень розвитку суспільства, творчих зусиль і здібностей людини, виражений у типах і формах організації діяльності людей, у їх взаємовідносинах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях.

2. Культура – це рівень розвитку галузі знань чи діяльності (політична культура, правова культура, культура мовлення).

3. Культура – це характеристика певних історичних епох, народів і націй.

4. Культура є ступенем суспільного, розумового і морального розвитку.

Таким чином, у найбільш загальному вигляді культурою є все те, що створено людиною, має основою дух людини, виступає результатом її творчості [24, с. 69].

Продукти культури – це уявлення про добро і зло, звичаї, знаряддя праці, засоби комунікації та ін. [20, с. 468].

Культура становить інтелектуальний запас, яким володіє кожна людина. На наш погляд, культура людини, її інтелектуальний запас формується під впливом оточення. Так, суспільство

впливає на людину, а цей вплив може виявлятися у правовому вихованні.

У наш час існує достатньо багато трактувань поняття культури. Зупинимося на основних із них. Існує три основні концепції тлумачення терміна “культура”.

Перша концепція трактує культуру як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людиною [19, с. 12-21]. Вона не позбавлена недоліків, зокрема, цей підхід виключає діяльність людини як об’єкт дослідження, концентрує увагу на цінностях. Кінцевий результат у вигляді сукупності матеріальних і духовних цінностей тут є більш важливим.

Друга концепція визначає культуру як процес творчої діяльності людини і основне місце в ній відводить особистості. Так, у ході накопиченого культурного досвіду суспільства творча особистість сама вдосконалюється і змінюється. Еволюція культури тут співпадає з розвитком людської особистості. У зазначеній концепції поєднуються два важливих начала – творче та особистісне [19, с. 12-21].

Третя концепція розглядає культуру як специфічний спосіб людської діяльності, як все створене людиною, а не дане природою, як сукупність надбіологічних засобів і механізмів адаптації людини до зовнішнього середовища [19, с. 12-21]. Ця концепція є достатньо цікавою і повною, але може бути розглянута лише поруч із попередніми.

Перейдемо до трактування іншої категорії – права.

Право – це система норм (правил поведінки) і принципів, встановлених або визнаних державою як регулятори суспільних відносин, які формально закріплюють міру свободи, рівності та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів населення країни, забезпечуються всіма заходами легального державного впливу аж до примусу [20, с. 216].

Основне значення права полягає в тому, щоб бути потужним соціально-нормативним регулятором можливої та обов’язкової поведінки індивідів та їх колективів. Обов’язковість права забезпечується можливістю державного примусу [24, с. 315].

Слід зазначити, що структура і зміст права за окремими параметрами подібні до відповідних аспектів поняття “культура”, оскільки перше поняття є елементом структури другого. Проте схожість не є повною. Більш важливим є те, що поняттю права, як і поняттю культури, притаманні широта і багатоманітність.

Враховуючи всі вищезазначені думки авторів, можна зробити такий висновок. І право, і культура складають системні утворення, що мають багато рівнів. Тому їх взаємодія можлива як на системному рівні, так і на рівні функцій.

Функції права характеризують місце і роль права в житті суспільства та держави.

Перша функція права – регулятивна. Право регулює економічні, політичні та інші відносини, що склалися в суспільстві, закріплює існуючий державний і суспільний лад.

Друга функція – виховна. Виховна роль права полягає в тому, що воно покликано розвивати в людях почуття справедливості, правди.

Крім регулятивної і виховної, право виконує також прогностичну функцію, яка полягає у розвитку правотворчості і пов’язана з проблемами укріплення законності.

Для того, щоб виявити особливості співвідношення культури і права, припускається, що розглядати їх варто з точки зору природи понять та їх функцій. Підхід до проблеми з позиції функцій передбачає ідентичність розуміння поняття функції стосовно як культури, так і права, порівняльний аналіз кожної з них.

Культура в буденному розумінні пов’язана з елементарними потребами людини.

Коли ми говоримо, що оточення виховує нас і підіймає рівень культури, то те ж саме можна сказати і стосовно права. Під впливом оточуючого нас середовища і засобів масової інформації формується наша культура. Сюди також можна віднести особливості менталітету.

При низькому рівні загальної культури культура правових відносин також низька. Можна говорити про високий рівень життя в державі, якщо права людей у ній надійно захищені. За допомогою права держава взаємодіє зі своїми громадянами. Залежність права від держави виявляється в такому:

1) держава повинна створювати певні правові норми. Вона зобов’язана виражати свої розпорядження за допомогою правових джерел;

2) створення норми пов’язують державу та її діяльність [16, с. 74-75].

Право забезпечує подолання труднощів, які виникають у суспільному житті, при здійс-

ненні державою своїх функцій.

Право покликано в складних ситуаціях, характерних для суспільного життя в умовах, загострених особистісними конфліктами, вносити постійні нормативні начала, побудовані на принципах миру і злагоди.

Право – це явище культури, що відображає життя у всіх його проявах. У процесі вивчення права виникають уявлення про особливості життя, культури.

Право взаємопов'язано з культурою. Звертаючись до права, можна стверджувати, що всі юридичні норми пов'язані з нормами культури, але не всі норми культури належать до юридичних норм. Розвиваючись, суспільство робить відбір культурних норм, в результаті чого вони включаються у право. Відбір здійснюється за принципом їх значущості для збереження і функціонування суспільства. Якщо правило поведінки, котре входить в культуру, має значення для суспільства, воно повинно стати загальнообов'язковим [22].

Поведінку людей повинні визначати юридичні норми так, щоб вирішувались конфлікти. У цьому й полягає своєрідність права як явища культури.

Побудова законодавства, визначення методів правового регулювання передбачає культуру закону [18, с. 23]. Наведене твердження можна підтримати, оскільки певний порядок розвитку і охорони суспільних відносин встановлюється правом. Регулювати суспільні відносини право може за допомогою впливу на поведінку людей, який передбачає наявність певної культури.

Поведінка людей може виявлятися у різних формах і відображати різноманітні інтереси у системі відносин, які виникають у суспільстві. Поведінка виступає об'єктом моральної і правової оцінки. З позиції права її можна розглядати по-різному. Деякі відносини людей знаходяться далеко від сфери правового регулювання і не оцінюються правом. Такі відносини підлягають лише моральній оцінці [24, с. 494-510]. Неможливо регулювати правом, наприклад, кохання, дружбу, захоплення спортом, музикою, спортивними іграми тощо.

У зв'язку з цим нас цікавить поведінка людей у правовій сфері, тобто поведінка, врегульована нормами права. Особливості її полягають у тому, що будь-який правовий вчинок, по-перше, має соціальну значущість, тобто викликає відповідну реакцію з боку оточуючих, схвалення чи осуду; по-друге, становить вольовий акт, що визначається свідомістю і волею суб'єктів, які його вчинили.

Поведінка людини у правовій сфері має специфічні юридичні ознаки [24, с. 415-418]:

- вона врегульована правовими приписами, які забезпечують її визначеність;
- підконтрольна державі в особі правозастосовчих і правоохоронних органів;
- має правові наслідки.

Слід підкреслити, що про правомірну і неправомірну поведінку можна говорити, коли вона аналізується з точки зору відповідності вимогам правових приписів. Якщо оцінювати її з позиції соціальної значущості, то поведінка може бути суспільно корисною або ж суспільно небезпечною. При характеристиці дій людини важливо враховувати її поведінку, індивідуальні здібності та особливості. Поведінку не можна аналізувати, виходячи тільки з якого-небудь одного фактора. Оскільки немає однакових людей, то, відповідно, їх реакції, вчинки також будуть різні. Для оцінки вчинку важливо правильно визначити його наслідки, реакцію на нього держави і суспільства.

Виходячи зі змісту поняття, правомірна поведінка – це поведінка людей, яка відповідає правовим нормам. Правомірна поведінка має такі ознаки:

- відповідає вимогам правових норм;
- є суспільно корисною;
- становить відображення рівня правової культури особистості, показує ставлення останньої до соціальних і правових цінностей.

Право, як і культура, активно взаємодіє з суспільством, яке при цьому визначає зміст права і впливає на його розвиток. Ймовірно, через це право не може бути вищим за досягнутий економічний і духовний розвиток суспільства.

Право включає в себе звичаї і традиції, які існують в суспільстві, тобто культуру [24, с. 224-226]. За допомогою права в суспільстві встановлюється необхідний порядок, розв'язуються конфлікти і протиріччя. Отже, право – це засіб, який стримує суспільство від саморуйнування. Право має безпосереднє відношення до духовного життя суспільства, але при цьому воно являє собою не лише думки, ідеї, вольові зусилля людей, а й об'єктивну реальність. Відомий правознавець Б.А. Кістяківський з цього приводу зазначав таке: "... правову реаль-

ність необхідно ставити приблизно посередині між реальністю витворів скульптури і живопису, з одного боку, і творів літератури та музики – з іншого. Але все ж її доведеться визнати набагато ближчою до реальності першого виду “культурних благ”, ніж другого...” [11, с. 336].

Таку характеристику права необхідно починати з того, що твори літератури і музики виступають явищами духовного життя, існуючими культурними благами, цінностями. Вони виражені в романах, повістях, симфоніях і міцно увійшли в наше життя. Але, наприклад, рукописи, записи нот не створюють єдності з предметами, які є лише зовнішньою формою вираження твору, його фіксації чи просто копією такої зовнішньої форми.

Проте існують такі твори мистецтва, як скульптура і живопис, які відрізняються тим, що результат творчості органічно злитий з даним, строго індивідуалізованим екземпляром творчості, що виражений у конкретній речі – монументі, картині [11, с. 336].

Право і його норми, їх існування, реалізація при всій складності існуючих відносин у своїй основі злиті з законами, які є вираженням права. Цікавим, на наш погляд, є приклад Б.А. Кістяківського, в якому право, як і твори скульптури та живопису, залишаючись явищами соціального духовного світу, мають злитий зі своєю зовнішньою формою, а звідси й зовнішньо наявний характер. Можливо, тому право сприймається людьми як догма, тверді реалії – чіткі, точні, постійні і незмінні в нашому житті, тобто такі, що дозволяють робити чітко визначені висновки, давати точну оцінку подіям, здійснювати дії, що підтримуються владою [11, с. 336].

Порівняння подібного роду достатньо цікаве, а головне, наглядно демонструє сприйняття людьми різноманітних явищ суспільного життя. Предмети мистецтва, дійсно, підкорені певним правилам виконання. У випадку порушення цих правил зникає і мистецтво. Проте в творчості допускається імпровізація, чого не можна сказати про право, яке є чітким і точним. Сприйняття мистецтва – це процес індивідуальний. Що стосується скульптури, живопису та музики, то погодитись із Б.А. Кістяківським можна лише частково, оскільки витвори скульптури і живопису люди можуть не сприймати зовсім. Почуття, спроможність сприйняття необхідно виховувати, для того щоб вміти сприймати. У деяких людей це сприйняття є від природи, у інших необхідно виховувати. Те саме відбувається і з правом, яке вимагає певного правового виховання особи з дитинства.

Чинне в державі законодавство чинить виховний вплив на громадян, який є не завжди очікуваним. У суспільстві, що прагне соціальної справедливості, охорона інтересів особистості стає суспільним інтересом.

Якщо спробувати визначити співвідношення права і закону, то право є нормативним утворенням, а закон – зовнішнім вираженням цього утворення. Закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий в особливому порядку органом законодавчої влади або на референдумі, що має вищу юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини [23, с. 199].

Розмежування права і закону виникло за ідейними переконаннями. Можна навести приклад із радянської історії, коли в умовах тоталітарного режиму закон використовувався в репресивних цілях для виправдовування свавілля влади. Закон та інші нормативні акти розглядалися як вираження рішень державної влади, а право – як певне уособлення свободи людей. Внаслідок цього виявилось можливим і виправданим твердження про те, що можуть існувати “неправові закони”, тобто закони, які порушують права громадян [2, с. 234].

Право виражене не лише в законах, але й у правовідносинах. Трактуючи такої форми “права в цілому” надав засновник німецької класичної філософії І. Кант. За Кантом, форма права становить категорію фундаментальну, що існує як практична реальність та має визначальне значення щодо змісту явищ, предметів, процесів [2, с. 235].

Дотримання закону – це певна культура та основа життя. Ця теза достатньо повно розкриває значення правової культури як елемента культури суспільства. Дотримуватись певної форми права – закону – в першу чергу повинні органи, які здійснюють правосуддя та є гарантом правової стабільності, оскільки від того, наскільки досконалим буде законодавство держави і наскільки чітко воно буде додержуватись, залежить і благополуччя її громадян.

Право формується за допомогою закону. Право – це нормативний регулятор, виражений у системі загальнообов’язкових норм, критерій правомірності поведінки. Право також є ціннісним регулятором, тобто має інший вимір, який належить до духовного життя суспільства [2, с. 236-239].

Право як ціннісний регулятор має відношення до духовного життя суспільства, а отже, і до культури. Воно супроводжує особу протягом всього життя. Право відповідає рівню розвитку ку-

льтури. Існування суспільства передбачає існування права, так само як і існування культури.

Можна окреслити ознаки права, які виражають його якість, тобто його відмінність від інших суспільних явищ:

1. Нормативність. Право існує у вигляді сукупності норм. Норма характерна для суспільства і природи наприклад, коли ми говоримо, що опадів випало у декілька разів більше за норму. Нормативність виявляється і в законодавстві. Вона необхідна для функціонування суспільства [22, с. 88-89].

Нормативністю наділено не лише право, а й культура. Наприклад, напрям у живопису можна відрізнити за характерними ознаками письма, а різноманітні архітектурні стилі – за елементами декору. Це означає, що існують певні правила, норми, манери поведінки.

2. Загальнообов'язковість, яку можна пояснити як необхідну умову для збереження цілісності суспільства, тобто дотримання правових норм обов'язкове для всіх громадян незалежно від віросповідання, положення в суспільстві [22, с. 88-97].

Враховуючи розглянуті особливості права, очевидними є переваги і привабливість відносин, які можна назвати правовим порядком. Завдяки своїм властивостям право виявляється здатним розв'язувати багато завдань громадянського суспільства, які належать до найважливіших сторін його життя – економічних, політичних, культурних.

Право існує та діє, як вже зазначалося раніше, як явище духовного життя. У цьому виявляється взаємозв'язок права і культури. Право так чи інакше сприймає цінності і досягнення культури, моральні критерії. З цієї позиції право має розглядатися в його нероздільному зв'язку з правосвідомістю та правовою культурою. У зв'язку з цим можна констатувати, що культура впливає на право. Під правовою культурою розуміється сукупність всіх елементів правової діяльності. Правова культура – це певне позитивне чи негативне ставлення кожної людини до прав інших людей, повага чи неповага до їх прав.

Одним із елементів духовної культури є право. Воно знаходиться у взаємодії з іншими культурними явищами – мораллю та релігією. Підтвердження цього – єдність юридичних, моральних та релігійних цінностей.

Розглядаючи категорії культури і права, можна припустити схожість розуміння їх функцій [22, с. 120]. Наприклад, культура виконує одночасно декілька функцій. Назвемо деякі з них:

1. Пізнавальна функція культури сприяє узгодженню суспільних і особистих інтересів, створює можливості для всестороннього розвитку людини.

2. Ціннісна функція культури виявляється в явищах і фактах, які набувають ціннісного значення і виражаються в людських вчинках. Названа функція характеризується оціночним ставленням особистості до результатів і цілей її дій.

3. Комунікативна функція культури виявляється у спілкуванні та існує через нього. Така функція включає в себе не лише спілкування людей між собою, але й долучення їх до інших культур.

У свою чергу, право виконує такі функції:

1. Регулятивну – полягає у встановленні правил поведінки, в організації суспільних відносин, у координації соціальних взаємодій. На наш погляд, у цій функції права прослідковується схожість з пізнавальною функцією культури.

2. Охоронну – спрямована на охорону найважливіших економічних, політичних та інших суспільних відносин. Ця функція має схожість з ціннісною функцією культури, оскільки цінності є орієнтиром для людини, яка чинить ту або іншу дію.

Отже, взаємозв'язок культури і права має прояв у співпадінні її функцій. Важливим завданням сучасної України є забезпечення захисту людини, її прав і свобод. Передумовою цього повинно стати створення держави, всі структури якої спиралася б на право, а висока правова культура громадян і державних органів дозволила б забезпечити дієвий захист прав і свобод громадян.

Отже, здійснивши дослідження взаємовідношення культури та права, можна дійти таких висновків.

1. Культура – це рівень розвитку суспільства, специфічне вираження людського способу життєдіяльності. Цей рівень виражається в організації і діяльності людей. Культура виявляється як ступінь суспільного, розумового і морального розвитку.

2. Право – це система загальнообов'язкових норм, які виражені в законах і знаходяться під охороною держави. Право розділено за галузями, кожна з яких має свій предмет регулю-

вання та наділена специфічними рисами.

3. Схожість розуміння функцій культури і права розкриває взаємозв'язок культури і правової культури суспільства:

- пізнавальна функція культури і регулятивна функція права сприяють можливості всестороннього розвитку людини і встановлюють правила поведінки;

- ціннісна функція культури виявляється у різноманітних явищах і співпадає з охоронною функцією права, оскільки цінності є орієнтиром для людини, що вчиняє ті чи інші дії, а отже, запобігає негативним явищам у суспільстві;

- пізнавальна функція культури і виховна функція права також співпадають, оскільки покликані розвивати в людях почуття справедливості, добра, гуманності.

4. Правова культура, як і культура взагалі, складається з норм. Під правовою культурою розуміється сукупність всіх елементів правової діяльності. Правова культура – це певне позитивне чи негативне ставлення кожної людини до прав інших людей, повага чи неповага до цих прав. Чинне законодавство повинно чинити виховний вплив на громадян.

Список використаної літератури:

1. Аграновская Е.В. Правовая культура и обеспечение прав личности. – М., 1988.
2. Алексеев С.С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. – М., 1999.
3. Береза С.В. Правовая культура: понятия та загальна характеристика // *Держава і право.* – 2005. – Вип. 28. – С. 89-94.
4. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учеб. – 3-е изд. – М., 2000.
5. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави // *Право України.* – 2005. – № 4. – С. 24-25.
6. Гриценко Т.Б. Культурологія: Навч. посіб. – К., 2007.
7. Демичева В.В. Правовая культура як феномен сучасної правової дійсності // *Держава і право.* – 2008. – Вип. 40. – С. 21-26.
8. Дмитрієнко І.В. Українська правова культура як нормативне небіологічне явище // *Держава і право.* – 2009. – Вип. 44. – С. 105-110.
9. Каган М.С. Введение в историю мировой культуры. – Кн. 1. – СПб., 2003.
10. Керимов Д.А. Культура и техника законотворчества. – М., 1991.
11. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916.
12. Кистяковский Б.А. Философия и социология права. – СПб., 1998.
13. Ковальський В.С., Козінцев І.П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. – К., 2005.
14. Кушнір Н.П. Поняття та значення правової культури суспільства // *Держава і право.* – 2004. – Вип. 27. – С. 474-478.
15. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // *Право України.* – 2001. – № 4. – С. 21-23, 39.
16. Неновски Н. Единство и взаимодействие государства и права. – М., 1982.
17. Осика І. Правовий нігілізм та правова культура // *Право України.* – 2001. – № 7. – С. 98-101.
18. Сальников В.П. Социалистическая правовая культура. Методологические проблемы / Под ред. Н.И. Матузова. – Саратов, 1989.
19. Семитко А.П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс. – Свердловск, 1990.
20. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підруч. – Х., 2001.
21. Современный словарь иностранных слов. – М., 1992.
22. Спиридонов Л.И. Теория государства и права. – СПб., 1995.
23. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. О.Л. Копиленка, О.В. Зайчука, В.С. Журавського та ін. – К., 2008.
24. Теория государства и права: Учеб. – 2-е изд. зим. и доп. / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова. – М., 2000.
25. Третяк С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства // *Право України.* – 2005. – № 4. – С. 26-28.

Надійшла до редакції 28.12.2010

